

NORMAN MANEA AND THE CONDITION OF THE EXILED

Georgeta-Liliana Țan, PhD Candidate, "Ștefan cel Mare" University of Suceava

Abstract: For the uprooted writers, exile represents nowadays human diversity and encounter in the intertextuality space; a pedagogy of humiliation and humaneness. A space of physical safety and still a reason for continuous self-evaluation, the exile in America becomes for the writers originated in the European communist countries an exile of social insignificance. For every immigrant, the feeling of identity is preserved as long as he manages to give the otherness a sense of continuity. The textual exilic territory becomes a compensation for what is absent, a delusive possession of a homeland and a radiography of both his identity transformations occurring with the socio-cultural connection to the new environment of exile, and of his possibility to reflect on the past. This work aims to emphasize the stages of inner exile, metaphorically expressed at textual level in the works of Norman Manea.

Keywords: Inner exile/ exile itself, identity, otherness, schlemiel, metaphor of language.

*„Scrisul meu este rezultatul creator al deșărădăcinării,
locuind în fisură, în incertitudine, în deșertul în care
Lévinas vedea adevărata sursă a spiritului,
capabil să înlocuiască solul prin literă”¹.*

Exilul ca interculturalitate

Pentru scriitorii deșărădăcinați, exilul reprezintă astăzi diversitate umană și întâlnire în spațiul intertextualității, o pedagogie a umilinței și a umanității. Spațiu al securității fizice pentru scriitorii proveniți din țările comuniste ale Europei, exilul în America devine în același timp unul al insignifianței sociale, supunându-l pe individ la reevaluarea propriului sine și la căutarea permanentă a unei semnificații. Teritoriul exilic al textului ajunge să fie asociat, de intelectualul exilat, cu o compensare a ceea ce este lipsă, cu dobândirea iluzorie a unei patrii, care să radiografieze atât transformările sale identitare, survenite odată cu ancorarea socio-culturală în noul mediu al exilului, cât și modalitatea în care această identitate se raportează la trecut. Pentru fiecare imigrant, sentimentul identității este păstrat atâta timp cât acesta reușește să dea alterității sensul de continuitate.

În articolul intitulat „Strategie identitară în psihologia interculturală: aspecte teoretice și metodologice”², Caroline Temple vorbește despre transformările identitare la care este supus exilatul venit în lumea liberă dintr-o țară comunistă. În cazul imigrantului, prin diferențele de statut și de roluri atribuite, acesta se poate raporta la un număr mai mic sau mai mare de subculturi, o îmbinare între sistemul cultural al țării de origine și cel al țării de primire. Cele două subculturi vor coexista în reprezentările și comportamentul său, fără a se articula satisfăcător și, totodată, fără a se disocia. Vechea cultură îi modelează acestuia reprezentările, fiind profund ancorată în interioritatea sa prin atitudini, credințe, valori, iar ruptura de mediul social și de continuitatea istorică din țara de unde a plecat, îl constrânge pe imigrant la o schimbare brutală de identitate. Fiecare destin exilic devine un caz particular de conservare a trecutului unei patrii din care a plecat, de deschidere sau bricolaj intercultural.

¹ Norman Manea, *Laptele negru*, Editura Hasefer, 2010 p. 429.

² Caroline Temple, „Strategie identitară în psihologia interculturală: aspecte teoretice și metodologice”, în *Psihologia socială. Buletinul Laboratorului „Psihologia câmpului social”*, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, Nr. 16/ 2005, număr tematic: Identitatea socială, p. 40.

De la exilul interior la exilul propriu-zis

În cazul lui Norman Manea, ca și al altor scriitori exilați, se întrevide parcurgerea mai multor trepte în ceea ce privește exilul interior și acomodarea identitară la noul mediu al exilului. Trăirea *exilului interior* comportă o anumită diferență față de cea a exilului propriu-zis, deși cel de-al doilea poate să-l înglobeze și să-l continue pe primul. Exilul interior definește statutul unei persoane care, deși este acasă din punct de vedere geografic, se poate simți acolo ca un străin. Emblemă a literaturii moderne, intelectualul înstrăinat își poate trăi propria condiție atât ca pe o povară existențială, cât și ca pe o alegere liberă, ca o formă de păstrare a integrității, ca o condiție problematică a aruncării sale în lume³. Pentru Norman Manea, exilul interior poate fi văzut atât ca o damnare, specifică evreului rătăcitor, a insului care se simte afectat într-o dublă măsură (din cauză unui regim opresiv și din cauza antisemitismului resimțit ca venind din partea celorlalți, adăugat opresiunii sistemului), cât și ca salvare, care survine în urma alegerii libere de a-și păstra integritatea. Așadar, un exil interior în propria sa țară, continuat, cu o altă nuanță a sa, în exilul propriu-zis, și un exil al ființei – pentru care „acasă nu mai e nicăieri” – ; exilul ca substitut al casei, ca o permanentă revalorizare a ființei prin intermediul textului.

În eseu „Exile. Inside and Out”⁴, Bronislava Volkova surprinde transformările suferite de scriitorul exilat în momentul trecerii de la exilul interior (ca forma de viață într-un stat totalitar) la cel propriu-zis. Primul impuls al exilatului este de a surprinde experiența tragică a exilului, datorită unui nou tip de izolare și singurătate experimentat în momentul în care ia contact cu lumea nouă. Exilul înseamnă, totuși, o închidere și o deschidere simultană; căci, deși are senzația că a pierdut totul, exilatul câștigă, în același timp, libertatea de a experimenta noul. Astfel, exilații dobândesc o natură dublă, descoperind că devin subiecții unei fracturări, că au o identitate multiplă. Nesiguranța și suspiciunea, trăite în societatea opresivă, au reversul lor în exil. Încercarea de a reveni în țările lor, după instalarea acolo a democrației, îi face să se confrunte cu o slabă acceptare, datorită sentimentului de neîmplinire a celor rămași, care se simt dezavantajați că nu au avut acces la același orizont intelectual deschis. Legat de aceasta, Bronislava Volkova afirmă: „Ceea ce s-ar părea a fi exilul din exterior este, de fapt, o întoarcere acasă, în sine însuși, pe interior, iar ceea ce ar părea a fi acasă din exterior sfârșește, în mod intrinsec, ca fiind exclus pe interior [...] În sensul social al lumii, vreau să-mi revendic statutul meu de exilat cu mândrie. Asta mă ajută să mă întorc acasă în mine însămi. Și aceasta cred ca este singura casă adevărată”⁵.

În *Curierul de Est*, Norman Manea afirmă că, în ciuda firii sale retractile, a ajuns – prin afirmațiile sale (interviul din revista *Familia*⁶, eseurile „Felix Culpa”⁷ și

³ Apud Susan Rubin Suleiman, „Writing and Internal Exile in Eastern Europe: The example of Imre Kertész”, în *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*, Edited by John Neubauer and Barbála Zsuzanna Török, Walter de Gruyter. Berlin. New York, 2009, p.368.

⁴ Bronislava Volkova, „Exile. Inside and Out”, în Alvin H. Rosenfeld, *The Writer Uprooted. Contemporary Jewish Exile Literature*, Indiana University Press, 2008.

⁵ *Ibidem*, p. 175-176.

⁶ Norman Manea, „Norman Manea: scriitorul – acea dreaptă conștiință în care semenii săi să poată crede”, interviu acordat lui Gheorghe Grigurcu, *Familia*, decembrie 1981; reprodus în *On Clowns*, Grove Press, New York, 1992; *Despre clovni*, Polirom, 1997, p. 254-263.

⁷ Idem, „Happy Guilt”, în *The New Republic*, 5 august, 1991, reprodus cu titlul: „Felix Culpa: Mircea Eliade, fascismul și destinul nefericit al României”, 22, nr. 78/1992; „Felix Culpa”, *Despre clovni*, Polirom, 1997, p. 141-191.

„Incompatibilitățile”⁸) – să provoace anumite polemici în România; și, deși ar fi putut să le evite, nu a făcut acest lucru din cauza dorinței de a rămâne fidel sie însuși, de a-și păstra integritatea. Reflectând asupra propriului exil interior și a surselor sale, Norman Manea folosește sintagma de *exil supraetajat*. Acesta este vizibil atât ontologic, cât și stilistic; un stil fracturat, sincopat (generat de traume interioare și de viețuirea și afirmarea artistică într-un mediu opresiv), care, păstrându-și linia tematicii anterioare, suferă doar în aparență modificări după exilarea în America (se continuă și redimensionează dialogismul perspectivei creatoare, interconexiunea cărților, precum și metamorfoza perpetuă, a individului și a operei, „ca transcendență mobilă”⁹); scriitorul pretextând o conștientizare a dificultății traducerii și a contactului cu un alt tip de public, cu un alt orizont de așteptare. Acest nou *câmp literar*¹⁰ pătrunde, nu un autor ce se modifică pe sine pentru occident, ci modifică receptarea occidentală vizavi de literatura română și, prin aceasta, pe cea a mediului literar românesc despre valorizarea scrierilor sale. De asemenea, umbra fraternă a cititorului român, familiarizat cu anumite trimiteri intertextuale ale operei, este înlocuită cu o alta a cititorului de pretutindeni, în acord cu noua tematică și cu noi probleme abordate de textele scrise în exil. Filigranul lingvistic, specific literaturii lui Norman Manea scrise în comunism, este abandonat parțial, sau, mai degrabă inserat, transportat în noua imagistică, devenită un cumul de constante confruntate cu experiența traducerii, o experiență a interculturalității, a punerii împreună a diferențelor culturale și a experienței înstrăinării celui care scrie.

Despre „exilul supraetajat”, văzut ca trepte de subversivitate față de ideologic, Norman Manea afirmă: „Eu am început să scriu de foarte tânăr. Eram adolescent... am trecut prin multe exiluri. Și profesia mea a fost unul dintre acestea. Sunt un cumul de exiluri [...] n-a fost vorba doar de un exil profesional, ci de un exil supraetajat”. De asemenea, făcând trimitere la o cronică britanică, din *The Independent*, realizată cărții sale, *Octombrie, ora opt*, Norman Manea reproduce afirmațiile criticului despre ceea ce ar defini „exilul său supraetajat”: „acest tip de experiență existențială și literară cere o «gramatică fracturată». Este

⁸ Idem, „The Incompatibilities”, *The New Republic*, 20 aprilie, 1998, republicat cu titlul „Incompatibilitățile”, 22, nr.23, 1998; *Despre clovni*, Polirom, 1997, p. 311-331.

⁹ Virgil Podoabă, „Scriitorul, cartea și opera ca fata morgana. Punctul de maximă vedere: moartea”, în Virgil Podoabă (coordinator), *Cărțile supraviețuitoare*, Editura Aula, Brașov, 2008, p. 278-285. Pornind de la exegeza critică realizată operei lui Norman Manea de către Mircea Iorgulescu (în *Fiireșul ca Excepție*, Ed. Cartea Românească, 1979 și *Scriitori tineri contemporani*, Ed. Eminescu, 1978) și analizând *Plicul negru* (romanul este văzut ca un „vast poem epic al morții”, care pune în scenă relația dintre scriitor carte și operă: experiență a revelatoare a scrisului în versiunea ei radical negativă), Virgil Podoabă stabilește temele obsesive, repetate progresiv, din opera lui Norman Manea: *debutul, formarea și iubirea* (văzute ca subversiune a ideologicului, autosubversiune și renaștere), la care criticul adaugă tema morții și a creației și supratema materializată în dialectica alienare-autenticitate. Formula „variante la un autoportret” - univers al diferențierii și nu al uniformizării - cu caracter programatic, surprinde, în genul tehnicii *punerii în abis*, atât relația dintre subiectul creator și alteritate, cât și năzuința artistului spre forma finită a operei. Fiecare scriere devine un surogat al operei, care nu este suma acestor cărți, ci o „fata morgana” care se îndepărtează tocmai în clipa când pareă mai aproape de-a fi prinsă”.

¹⁰ Apud Mircea Martin, „Bourdieu, un sociolog al nuanțelor”, Prefață la Ediția a II-a, în Pierre Bourdieu, *Regulile artei*, Editura Grupul Editorial Art, București, 2007 p. 5-15. Termenul, aparținând lui Pierre Bourdieu, este descris ca reprezentând totalitatea discursurilor literare, înălțate diacronic, iar fiecare discurs literar, formă literară, deși poate fi considerată ca având propria sa transcendență ireductibilă și propria sa deschidere maximă în orice timp istoric, dispune, de fapt, de o geneză socială, este condiționată de o anumită perspectivă estetică, iar „forma însăși devine socializantă, istoricizantă, realizând, prin derealizare, structuri sociale, psihologice.

vorba deci de un stil care e poate mai convulsiv, mai expresionist, dar care traduce ceea ce ați spus: fisura, ruptura... ”¹¹.

Specific oricărui artist, exilul interior, ca forță creatoare, este determinat, în cazul lui Norman Manea, de relația cu propria sa evreitate („Artistul e întotdeauna un fel de evreu”¹²), cu antisemitismul trăit în interiorul unei societăți totalitare, iar ca scriitor, prin raportul cu cenzura.

Ideea de exil interior, trăit de Norman Manea în perioada comunistă, este surprinsă în eseistica sa prin perechea *solitudine și solidaritate*¹³. Cei doi termeni par a fi antitetici, deși ei devin sinonimi, străbătând conștiința și destinul scriitorului. Primul termen, asociat cu introvertirea și exilul interior, ar ilustra în special statutul scriitorului captiv al unui sistem totalitar, când adevărata viață se desfășura în subterană, cea publică fiind un adevărat circ. Răzvrătirea este inhibată și descifrabilă la nivel textual doar printre rânduri, de către un cititor avizat și avid de orice formă de libertate. A te victimiza, în acel context al damnării generale, nu putea fi privit decât ca o eschivă neautentică, substituită de bufoneria pardonabilă a personajului August Prostul (simbol al artistului), aflat într-o permanentă dispută cu Clovnul Puterii (dictatorul). În cadrul unei societăți opresive, numită metaforic de Norman Manea, „colonia penitenciară”, scriitorul se afla în imposibilitatea de a se opune în mod rațional Puterii, pentru că în felul acesta ar acredita-o; singura opțiune, ca formă de libertate, fiind aceea a caricaturizării ei. *Solitudinea* scriitorului izolat în universul compensativ al literaturii devine și o formă de solidarizare tacită cu ceilalți, o dovadă a integrității sale morale și a neoboselii de a-și asuma o nouă experiență instructivă. *Solitudine și solidaritate* devin dimensiuni ale exilului interior al lui Norman Manea, care ia ființă odată cu experiența deportării și îmbracă diferite nuanțe, prin sondarea și asimilarea identității, prin confruntarea cu societatea comunistă și mai apoi cu lumea liberă a Occidentului. Norman Manea parcurge traseul de la „exasperare și disperare”, resimțite sub comunism, la „deposedare, dislocare, serenitate, reeducare și resemnare”, cunoscute în exilul propriu-zis. Scriitorul își acutizează, într-o primă fază a exilului, solitudinea, prin dislocarea teritorială și lingvistică, și ajunge să fie solidar cu ceilalți exilați, prin re poziționarea față de ideea de exil, prin conștientizarea efectului său pedagogic, dar și a faptului că prin evreitatea sa a fost, de fapt, un veșnic exilat. „Încercam – spune Norman Manea – să amân orice decizie, să mă «aștept» pe mine însumi, în tranzitul de la exilul intern la cel propriu-zis, să aștept momentul când voi fi, în sfârșit, gata să asum identitatea mea funciară, de perpetuu exilat”¹⁴.

¹¹ Norman Manea, „Exilul supraetajat”, interviu acordat Rodicăi Binder, în Norman Manea, *Textul nomad (Casa melcului, II: interviuri)*, Editura Hasefer, București, 2006, p. 114-115.

¹² Idem, *op. cit.*, ed. cit., p. 27.

¹³ Idem, *Laptele negru*, Editura Hasefer, 2010, p. 12-18. Cei doi termeni sunt folosiți de Norman Manea în eseul „Scriitorul evreu în arena publică”, în care vorbește despre rostul și rolul scriitorului ca orator pe scena publică într-o țară comunistă din Europa Răsăriteană, în care, ca scriitor, „lupta pentru a depăși impasul dintre *solitudine și solidaritate*”. Norman Manea asociază solitudinea creatoare, într/un mediu opresiv, cu ceea ce Paul Celan - referindu-se și la antisemitism - numea, ermetic și metaforic, „un numar de circ neanunțat”: „Bizarul „încurcă lume” visează alte reguli, alte evaluări și recompense, dar dă, totuși, adesea, dovadă de o profundă cunoaștere a concetățenilor săi, de la care preia și cărora le restituie un soi de magie, elaborată și spontană deopotrivă. Slăbiciunea sa poate fi văzută ca o forță codificată și oblică, însingurarea sa – ca un mai profund sens al solidarității, imaginată și ea – ca drumul cel mai scurt înspre realitate”.

¹⁴ Idem, *Textul nomad (Casa melcului, II: interviuri)*, ed. cit., p. 51.

Scriitorul dezrădăcinat și cele două centre exilice

Scriitorii proveniți din țări comuniste ale Europei de Est au trăit în exil suferința dezrădăcinării, nu doar datorită locului din care proveneau, ci și din cauza modului în care gândeau sau scriau. Mass-media a avut grijă să comercializeze această suferință, fiindu-le aplicat imediat statutul de disident, deși unii dintre ei, prin atitudinea avută în țara de unde au plecat, nu au simțit că îi caracterizează o astfel de etichetă. Este și situația lui Norman Manea, care a trebuit să dea explicații pentru neacceptarea acestei încadrări constrângătoare. Despre efectul exilului asupra sa, Norman Manea afirmă: „Exilul este o mare traumă, o dramatică deposere și o reevaluare adesea schizoidă a existenței. Este și o foarte instructivă inițiere pedagogică într-o nouă existență. Ești obligat să înțelegi noi mentalități, să-ți reevaluezi tabuurile, prejudecățile. Eu eram considerat de unii amici din România un fel de liberal englez. Venind în America, am văzut că nu eram deloc așa; aveam multe prejudecăți, eram îmbibat de un anumit context cultural. Exilul nu aduce numai suferințe, ci propune și o anumită dialectică a schimbării. Este, până la urmă, dacă l-am cita pe Cioran, și o onoare în a fi expulzat, exilat, refuzat. Solidaritatea mea cu suferința, cu străinii, pe care mi-am educat-o din adolescență, s-a extins în exil. Trăim într-o modernitate, prin definiție, centrifugă. Străinul nu mai e o condiție atât de neobișnuită. Îl vedem frecvent pe stradă, venit din cele mai diferite părți ale lumii”¹⁵.

Scriitorii exilați, proveniți din țările comuniste ale Europei de Est, au senzația că au trecut de la manipularea din totalitarism, de către „Autoritate”, adică de către „Minciună”, la cea din societatea liberă, prin prisma competiției, a diversității, pragmatismului și a unor noi reguli, la rândul lor constrângătoare. Exilații trec, de la coerența specifică societăților închise, la incoerența lumii democratice, continuând, astfel, în lumea liberă, o anumită formă de duplicitate identitară, asemănătoare cu cea din comunism. Fragilitatea, care ar putea să-i caracterizeze pe cetățenii lumii libere, dacă s-ar confrunta cu atmosfera dintr-un stat totalitar, îi definește în cele din urmă pe exilații veniți din țările comuniste.

Intelectualilor exilați nu le rămâne decât să stabilească o coerență complexă între cele două culturi. Subiectul manipulează egocentric elementele trecutului și propria biografie, inventează și se inventează ficțional, în scopul unei adaptări echilibrate la noul mediu. Având în vedere faptul că individul își definește identitatea prin raportare la anumite grupuri, regăsindu-se în punctul de întâlnire al multiplelor apartenențe care îl caracterizează, se poate vorbi, nu de o identitate a individului, ci de multiple identități (*identitate hibridă*), de identitate ca proces, nu ca produs.

Czesław Miłosz, în eseu „Notes on Exile”, spunea că un scriitor aflat în exil are nevoie de „ochi noi, gândire nouă, un spațiu nou”¹⁶. Miłosz consideră că exilatul, cuprins de deznădejde în primă fază, din cauza „pierderii numelui, a fricii de eșec și a agoniei morale”, se supune pe sine unei adaptări perpetue, apelând la resurse pe care nu credea că le deține înainte de a emigra. Dincolo de alegerea dificilă de a adopta noua limbă, sau de a a-și adapta limba maternă la o nouă audiență - și de aici, implicit, abordarea anumitor forme de exprimare și transformarea tehnicii de scriitură - , există una cu mult mai dificilă, aceea de a-și păstra o „postulată sau imaginată prezență” în țara din care provine. Legat profund de trecut și

¹⁵ Idem, „Întoarcerea huliganului”, interviu acordat Emiliei Drogoreanu, în Norman Manea, *op. cit.*, p. 271.

¹⁶ Czesław Miłosz, „Notes on Exile”, în Marc Robinson, *Altogether Elsewhere*, Faber & Faber, 1994, p. 37.

aducând cu sine o anumită cunoaștere a zonei din care provine, scriitorul exilat vede istoria și literatura țării sale ca un organism care se dezvoltă în timp și la care simte nevoia să se racordeze în permanență; astfel, munca sa dobândește o „funcție în mișcare”, o pendulare între trecut și viitor; iar între acel trecut lăsat în urmă în momentul plecării și viitorul incertitudinii, se află un prezent al țării din care a plecat, detectabil din exterior, cu obiectivitatea distanței, prin intermediul mass-media.

Luând în considerare opinia lui Milosz, Katarzyna Jerzak¹⁷, în „Exile as Life after Death in the Writings of Henryk Grznberg and Norman Manea”, consideră că în exil se află cineva „care în mod necesar privește înapoi, care încă are legături [cu trecutul n. n.] [...] În exil - spune ea -, există lucruri neterminate. El [exilatul, n.n.] trăiește în două locuri deodată: în unul drept corp, în celălalt drept fantomă. Îi lipsește pacea pentru că celălalt loc, celălalt timp trăiește, îl cheamă înapoi”¹⁸. Acest *schlemiel*¹⁹ întrucipat de scriitorul exilat realizează că, de fiecare dată când se încearcă reunirea celor două centre exilice, se vede intervenția timpului, care le oprește să fuzioneze complet. Racordarea la noul mediu al exilului și conștientizarea efectului dezrădăcinării se produc, în cazul tuturor exilaților, și prin „întoarcerea” acestora în locul de unde au plecat, care le demonstrează că, „deși totul este acolo, nimic nu mai este la fel”. Exilatul întors nu fuzionează cu vechiul spațiu al Patriei, după cum nu o face pe deplin nici cu cel nou al țării în care a imigrat. Iată cum vede Norman Manea vizita sa în România din 1997: „Moartea, da, a trecut pe aici, cum trece, acum, mortul prin peisajul biografiei în care nu mai află loc sau semn al său. Spațiu de tranzit, indiferent, ca natura însăși, în tăcerea statornică, mohorâtă a pietrei. După moartea mea, Moartea vizitase locul. Dar nu era deja aici, nu de ea fugisem? În 1986, dictatura devenise Moarte, peisajul și strada și pietonii erau ai ei”²⁰. Întoarcerea în locul natal îi demonstrează lui Norman Manea că nu este altceva decât ceea ce Lara Vapnyar pune sub denumirea de „ghid turistic al sinelui”,

¹⁷ Katarzyna Jerzak, „Exile as Life after Death in the Writings of Henryk Grynberg and Norman Manea”, în Alvin H. Rosenfeld, *The Writer Uprooted. Contemporary Jewish Exile Literature*, Indiana University Press, 2008, p. 77. Autoarea, referindu-se în principal la romanul *Întoarcerea huliganului*, scris și publicat de Norman Manea în exil, îi asociază scriitorului imaginea unui supraviețuitor, nu doar ca persoană care a cunoscut experiența a două sisteme totalitare și pe care le-a depășit, ci are în vedere sensul etimologic al termenului, latinescul *supervivere*, desemnând o situație a ființei deasupra vieții, statut valorificat de scriitor printr-o perspectivă superioară asupra a ceea ce a trăit, sau trăiește, prin sentimentul real și iluzoriu în același timp al apartenenței „de altă parte”: „Este viața și apoi este supraviețuirea, fiind sus, sau deasupra vieții, ca și cum viața adevărată ar fi în altă parte. A supraviețui înseamnă a fi dincolo de viață, alături de viață, dar nu în ea [...] Un astfel de scriitor este un exilat interior. El este după toate aparențele un participant în viață, dar este și în altă parte. Ca scriitor, el importă acest altă parte – peisaje, limbi, oameni, evenimente – și acestea se amestecă cu al său aici și acum”.

¹⁸ Ibidem, p. 77.

¹⁹ Peter Wortsman, „The Displaced Person's Guide to Nowhere”, introducere la: Adelbert von Chamisso, *Peter Schlemiel. The Man Who Sold His Shadow*, Fromm International Publishing Corporation, New York, p. IX-XV. Situația scriitorului exilat, care, prin reeducarea și reevaluarea sinelui, ajunge la concluzia că a și pierdut, dar a și câștigat foarte mult prin dezrădăcinare, poate fi asociată, în mod simbolic, cu imaginea personajului Peter Schlemiel, din *Peter Schlemiel – omul care și-a pierdut umbra*, nuvelă, scrisă de un alt scriitor exilat, Adelbert von Chamisso. Umbra ar fi un însemn al naturii invizibile a omului, al sufletului, și ar desemna, atât sentimentele, cât și intelectul. De asemenea, pierderea umbrei ar fi o alegorie a exilării, având ca semnificație pierderea unui trecut, cu tot ceea ce implica acest lucru: prieteni, reputație, distincții, dar și o anumită stigmatizare, venită din partea celor ramași în patrie, întrucât ei consideră că cel exilat reușește să se acomodeze cu noua uniformă în urma unui pact cu diavolul.

²⁰ Norman Manea, *Întoarcerea huliganului*, Editura Polirom, 2003, p. 247.

un „ghid turistic într-o lume pierdută”²¹. Pentru Norman Manea, ca și pentru Lara Vapnyar²², care vorbea despre Rusia trecutului său, nu mai există o realitate a locului natal, o Românie reală, decât prin prisma memoriei; iar pentru a portretiza această lume, scriitorul exilat trebuie să se poziționeze concomitent, ca un „turist post-mortem”, în exteriorul și interiorul ei, într-o mișcare de du-te-vino între real și imaginar.

Tema întoarcerii exilatului, alături de cea a inițierii, ca încercare de recuperare terapeutică a unei părți a sinelui legat de vechea lume, este surprinsă de Norman Manea în romanul *Întoarcerea huliganului*. Cele două lumi și implicit cele două centre care își modifică progresiv „conturul” (termen folosit chiar de Norman Manea în titlul unei culegeri de eseuri²³) se amalgamează și fuzionează prin intermediul memoriei. La un moment dat, naratorul-personaj face referire la o carte poștală livrată de Kafka în 1916, în care este redată o dublă imagine - cea a unui acrobat, „călărind, crăcănând doi cai”, și cea a unui „ins turtit, culcat pe spate, pe podea, pe pământ”²⁴ - , întrebându-se cărei ipostaze i-ar aparține acum și cum s-a modificat aceasta față de cea simțită în perioada cât a trăit în România. Într-o convorbire avută cu o prietenă și relatată spre sfârșitul romanului, povestindu-i despre cartolina lui Kafka, Norman Manea își dă seama că a experimentat ambele situații, cea a rătăcitorului și deșrădăcinatului (prin natura identității sale, identificabilă în imaginea acrobatului) și cea a celui legat pentru totdeauna de Patrie, a celui înrădăcinat în solul literei (surprinsă prin sintagma a fi „una cu pământul”).

Înglobarea trecutului în prezent, dubla perspectivă și permanenta tendință de a compara, au loc prin identificarea surogatelor exilului, acestea fiind o înlocuire a surogatelor din perioada comunistă, trăită de Norman Manea în România; prin intermediul lor este pusă în evidență imaginea exilului ca „viață de după moarte”, o viață fără trecut, „falsă și teatrală”, în care doar prezentul este cel care contează. Recuperarea trecutului presupune în primul rând imaginarea ficțională a unei recuperări, în manieră proustiană, a ființelor dragi, bucuria terapeutică și ludică totodată a operațiunii în sine. Salvarea vine din faptul că, prin intermediul prezentului, exilatul poate reînvia reprezentările sale mentale legate de trecut și poate să-și reconfigureze acel spațiu matrice al unui *acasă* interiorizat. Un exemplu îl poate constitui următoarea secvență: „Bătrâna privea în gol, dar pare atentă la mișcările sale. Se recunoscuseră, se pare. Simte prezența familiară ca în unele seri, în încăperi brusc încărcate de o liniște suavă, protectoare, învăluindu-l pe neașteptate [...]. Se ridicase, o lăsă să se depărteze câțiva pași, pornește, este în spatele ei, în cadența lentă a trecutului [...] Tresărise! [...] O urmărește, acum, *de la distanță*. Silueta, mersul, aerul, nu ai nevoie de semnalmente de recunoaștere, *totul se află în tine*, știut, neclintit, nu ai de ce urmări, pe stradă, travestiul. Pierdut în gânduri, neatent, încetinește, arătarea dispăruse, cum dorea”²⁵ sau, în alt loc găsim:

²¹ Lara Vapnyar, „The Writer as a Tour Guide”, în Alvin H. Rosenfeld, *op. cit.*, p.108-109.

²² Ibidem, p.108-109. În eseuul său despre scriitorul exilat văzut ca un ghid turistic, Lara Vapnyar, scriitoare de etnie evreiască, care a emigrat din Rusia în America, descrie ceea ce a simțit atunci când un cititor rus i-a făcut observația că descrie o Rusie văzută prin prisma unui ghid turistic. Scriitoarea înlocuiește în exil limba rusă, pe care o asocia cu ostilitatea trecutului, a rănilor provocate de antisemitismul celor din jur și a incertitudinii proprii identității, cu limba engleză, singura cale de a se distanța față de trecut și prezent. Ea reușește prin această distanțare să depășească sentimentul că realizează o „călătorie” de la eticheta de *outsider* în Rusia, la cea de *outsider* în America.

²³ Norman Manea, *Pe contur*, Editura Cartea Românească, 1984.

²⁴ Idem, *Întoarcerea huliganului*, ed.cit., p. 276.

²⁵ Ibid., p. 12-13.

„Cei mai apropiați dintre cei apropiați rămăseseră cu mine, în mine, chiar dacă hazardul ne separase. Pe aceștia nu mă simt în stare să-i numesc sau să-i evoc, cum nu putusem s-o fac cu părinții, și nu doar cu ei, până când moartea i-a nemurit în mine. Patria se depărtase, în trecutul tot mai trecut, și se adâncise în mine însumi. Nu mai aveam nevoie de geografie și istorie ca să-i testez contradicțiile, nici zădărnicia. Golul lăsat în urmă era mai mare decât plinul pe care îl reprezentase”²⁶. Imaginea creată poate fi asociată cu aceea concepută de André Aciman în opera *False papers* ²⁷. Timpul trecut este recuperat ca spațiu. Această spațializare temporală are loc prin intermediul unei locații - Straus Park - care transformă exilatul dintr-un nomad într-un individ „static”; în sensul celui care, dacă și-a pierdut rădăcinile sau abilitatea înrădăcinării, poate să le reconstruiască pornind de la orice element al realului. Scriitorul reinventează conceptul de *acasă*, în felul în care ar face-o un bricoleur reciclând esențele trecutului. Cel care rememorează ar parcurge o recitare a propriei biografii, iar prin intermediul spațiului acesta devine ceea ce Proust numea „cititorul propriului său sine”²⁸.

Metafora limbii

Pentru Norman Manea, ceea ce poate fi considerat un dublu identitar, acel alter-ego în care se oglindește și la care se raportează ca la un alt eu fratern dintr-un șir de dedublări, este limba română a scriitorului, supraidentitate și barometru al evoluției sale. Referindu-se la metafora limbii și pornind de la afirmația lui Norman Manea că „exilul începe îndată ce ne naștem”, Matei Călinescu consideră că aceasta are menirea de a construi și reconstrui acea casă iluzorie, identificabilă cu o Țară a Făgăduinței, scriitorului exilat nerămânându-i altceva de făcut decât să-și ia limba cu sine oriunde va merge. Această identitate lingvistică, o sinteză

²⁶ Norman Manea, *Întoarcerea huliganului*, ed. cit., p. 35.

²⁷ André Aciman, *Shadow Cities*, în André Aciman, *False papers*, Ferrar. Straus. Giroux, New York, 2000, p. 49. Cel care rememorează ar parcurge o recitare a propriei biografii, iar prin intermediul spațiului acesta devine ceea ce Proust numea „cititorul propriului său sine”. Acimen dobândește, nu frumusețea trecutului, ci plăcerea de a privi înapoi. New York devine un oraș surogat, umbră, văzută ca esență a spațiilor trecutului, pe care nu le poate avea, dar pe care continuă să le caute. Straus Park, aflat la intersecția a patru străzi, număr care coincide cu cel al orașelor în care Aciman a locuit, reprezintă pentru acesta „un parc fantomă”, „o casă a memoriei”, un spațiu umbră a altor spații, dar și a lui însuși. „Am venit în Straus Park pentru a-mi aminti Alexandria, cu toate că o Alexandrie ireală, o Alexandrie care nu există, pe care am inventat-o sau am învățat să o cresc în Roma, ca și în Paris, în așa fel, încât, în final, Parisul și Roma pe carele regăsesc aici sunt, de fapt, umbre ale umbrei Alexandriei, versiuni ale Alexandriei, reminescente ale Alexandriei, infuzând Straus Park însuși, amintindu-mi de ceva ce nu este doar în altă parte, dar este probabil mai mult în mine decât a fost vreodată acolo, că este, în definitiv, probabil, doar eu, un eu care nu e mai puțin o născocire a timpului, decât acest oraș, este o născocire a spațiului”

²⁸ Apud Marcel Proust, *À la recherche du temps perdu*, vol 3, Paris: Gallimard, „Pleiade”, 1954, p. 911, în Matei Călinescu, *A citi, a reciti. Către o poetică a (re)lecturii*, Editura Polirom, 2007, p. 41. La afirmațiile lui Proust apelează Matei Călinescu pentru a explica diferențele dintre *lectură* și *relectură* – văzute ca o opoziție între metaforele spațiale și cele temporale, între o citire diacronică și o recitare sincronică – ; relecturii i/ar corespunde „un timp special, circular sau cvasi-mitic”. Paradoxul dintre *lectură* și *relectură* poate fi văzut ca o reformulare a „cercului hermeneutic”: „pentru a înțelegere întregul trebuie să ai o înțelegere prealabilă a părților, dar ca să înțelegi fiecare parte este necesară o înțelegere prealabilă a întregului”. Relectura și interpretările aferente ei nu ar fi decât un alt fel de a rescrie opera, un alt model arhitectonic de interpretare oferit ficției.

la nivel ficțional a celorlalte identități, devine una constrângătoare, dar își dovedește, incontestabil, partea sa de creativitate²⁹.

Revenind la ideea formulată de Czeslaw Milosz, cele două centre ale exilului sunt redată la nivel lingvistic prin intermediul celor două limbi utilizate în mod constant de către scriitorul Norman Manea, româna și engleza, relația dintre ele desemnând-o pe aceea dintre intimitate și scena socială. Româna este limba interiorității - „casă a melcului” - , a acelei înstrăinări intime protectoare, cea care a cântărit „formarea și deformarea” sa, începând cu perioada comunistă și culminând cu cea a exilului; engleza este, practic, o „uniformă”, o gazdă, care, nu doar prin folosirea ei în relațiile sociale, dar și ca instrument al traducerii, ar conduce, tocmai prin insuficienta cunoaștere a unui câmp social și literar românesc, la o anumită devalorizare a reprezentărilor ficționale, la pierderea unor sensuri auxiliare, redată prin intermediul limbii române, mai lesne decodificabile de către un cititor român.³⁰ Norman Manea, întrebat la 40 de ani, când a făcut prima călătorie în lumea liberă, de ce nu emigrează, a răspuns printr-o întrebare retorică: „Dar dacă nu locuiesc într-o țară, ci într-o limbă?”³¹.

Univers compensativ al lecturilor și al creației literare încă din momentul revenirii din lagăr, când copilul de cinci ani ia contact cu poveștile lui Creangă – momentul va fi numit metaforic „începutul imaturizării” – limba română – cea a lecturilor și a scrierii – îl va salva de „idiotizarea” impusă de limba de lemn în anii comunismului, furnizându-i măști identitare în perioada studenției, sau a ingineriei și îi va deveni, prin intermediul operelor scrise în exil, un substitut al casei, o „casă a melcului”. Puterea simbolică a cuvintelor devine un travaliu de disimulare și transfigurare prin eufemizare, de confirmare și transformare a viziunii asupra lumii și a acțiunii asupra acesteia. Pentru Norman Manea, exilul interior, dar și cel propriu-zis devine generator de literatură; căutarea identitară (ilustrată prin gama de asociații a termenului huligan – figură a opozantului capabil să vadă prin orice mască, atâta timp cât nu implică pretenția la o virtute desăvârșită) văzută ca pretext pentru căutarea unei anumite forme de limbaj intransitiv (expresivitate exprimată printr-o formă care o neagă), unei anumite puneri în formă și generare de forme literare, într-un câmp literar în care literatura este compromis între interesul expresiv și cenzura care exercită atât structura câmpului, cât și punerea în formă și forma receptării.³²

Capitolul *Limba exilată*, din opera *Laptele negru*, surprinde evoluția limbii scriitorului în paralel cu evoluția identitară a lui Norman Manea. De asemenea, scriitorul reia aici cei doi

²⁹ Matei Călinescu, *Reflecții despre Întoarcerea huliganului*, la adresa <http://atelier.liternet.ro/articol/4126/Matei-Calinescu/Reflecții-despre-Întoarcerea-huliganului.html>.

³⁰ Norman Manea, „Limba exilată”, în vol. *Laptele negru*, Editura Hasefer, București, 2010, p.411-422. Autorul vorbește despre metafora limbii ca spațiu de locuire a scriitorului exilat, care alege să scrie în continuare în limba maternă, precum și despre efectul traducerii asupra acesteia și implicit asupra ființei.

³¹ Norman Manea, *Întoarcerea huliganului*, ed. cit., p. 272.

³² Pierre Bourdieu, *Limbaj și putere simbolică*, Editura Art, 2012, p. 302-303. Opera literară este legată de un anumit câmp atât prin conținut cât și prin formă. Structura câmpului literar determină parametrii cenzurii, care, la rândul său, influențează punerea în formă și o matrice stilistică condiționată istoric, precum și forma receptării. Despre condițiile social-istorice care determină o anumită serie de practici lingvistice, despre nonexistența unei comunicări lingvistice perfect omogene, ci doar a unei idealizări a unei serii particulare de practici lingvistice, generate istoric, cu anumite condiții sociale de existență, vorbește Pierre Bourdieu: „Metafora cenzurii nu trebuie să ne inducă în eroare: însăși structura câmpului guvernează expresia, guvernând în același timp accesul la expresie și forma expresiei [...] Această cenzură structurală se exercită prin intermediul sancționării câmpului funcționând ca o piață în interiorul căreia se formează prețurile diferitelor moduri de exprimare [...]”.

termeni *identitate/entitate*, care îi aparțin lui Gertrude Stein. *Identitatea*, spune scriitorul, este „ceea ce ne leagă social de semenii noștri”, iar *entitatea* „ceea ce rămâne când ești singur într-o cameră”³³. Problematizându-și propria-i identitate, el ajunge de fapt la ceea ce numește „entitate”. Entitatea, în cazul scriitorului, ajunge să fie definită prin opera sa, imagine a *identității hibride*, a eurilor multiple, evidențiate în opera ficțională prin intermediul personajului August Prostul (metaforă a clovnului) și a imaginii propriului eu, văzut prin imersia în sine însuși și prin raportarea la ceilalți. Hibridizarea identitare îi poate fi asociată dedublarea și hibridizarea lingvistică și ficțională.

Exilatul întors în țară evocă, în capitolul *Casa Ființei*, din *Întoarcerea huliganului*, urarea pe care i-o făcuse o prietenă din America, aceea de a se trezi într-o dimineață că toți în jurul său vorbesc limba română. „Străinul nu-și poate cuceri cetățenia lingvistică decât ca un haiduc, ca un huligan, forțând intrarea prin orice mijloace? Și când Patria te expulzează, iei limba, fugi cu ea, pur și simplu? Ce înseamnă CASA FIINȚEI³⁴, Herr Professor Heidegger? Limba cu rănilor limbii, limba infirmă și cea înstrăinată și cea insomniacă, ghemul grecesc *hypocrino*? Simulare, disimulare, prefăcătorie? Teatralitatea, jocul retardat de-a imitația și renașterea, masca și mascarada? Dintr-o dată, totul fals, falsificat! Președintele Clinton în românește, Ray Charles în românește, Magic Johnson în românește. Limba română, Limba Globală, nimeni nu are vreo dificultate s-o înțeleagă și s-o vorbească. Exil universal, fiecare își face numărul în *Cercul Hypocrino*?”³⁵

Hypocrino dezvăluie vechile rădăcini grecești ale cuvântului „ipocrizie”, exilatul fiind un ipocrit care poartă mereu o mască, care își trimite pe scena socială, pentru a-l reprezenta, un dublu al său³⁶: „Masca mi se lipise de față. Clasicul inamic public, Alogenu! Fusesem dintotdeauna «celălalt», conștient sau nu, demascat sau nu, chiar dacă nu mă identificam cu ghetoul mamei mele și cu nici un ghetou al identității. «Adversitățile interioare» se aliau celor exterioare în oboseala de sine”³⁷. Dar în ce sens este Norman Manea sau orice scriitor exilat un ipocrit? A fi ipocrit, în această situație, înseamnă ceea ce afirma Emmanuel Levinas despre alteritate, și anume a fi „altfel decât a fi”³⁸; o aprofundare și o descoperire a sinelui profund, o formă de protecție a interiorității față de scena socială, o jonglare ficțională prin nostalgie, ironie și autoironie cu elementele propriei biografii.

Pentru scriitorii dezrădăcinați veniți din țările comuniste ale Europei, exilul reprezintă transpoziția de la tiranie la democrație. Dar, dacă aceasta din urmă îi asigură exilatului

³³ Norman Manea, „Identitate și entitate”, interviu acordat Rodicăi Binder, în Norman Manea, *Textul nomad (Casa melcului, II: interviuri)*, ed. cit., p. 247-248.

³⁴ Apud Joseph D. Lewandowski, „Modernity and Its Vicissitudes”, în *Cultural Critique*, nr.29, Winter 1994 – 1995, p. 141.

În „Letter on Humanism”, Martin Heidegger afirma că „lipsa casei tinde să devină destinul lumii”. Punctul său de vedere poate fi considerat o reacție împotriva gândirii moderne și a crizei lumii prezentului, surprinsă de filozof prin intermediul sintagmei *homelessness* (condiția ontologică a celor fără casă, ființarea în lipsa unui teritoriu în care să se poată „prinde rădăcini”). Termenul poate fi interpretat ca o indicație adresată ființei umane de a-și deveni propria sa casă, adică o *casă a ființei*, evidențiată prin limbaj. În momentul în care limba devine o imagine a ființării, nu un simplu instrument de comunicare, limbajul se *esențializează*, limba fiind, astfel, o devoalare a ființei.

³⁵ Norman Manea, *Întoarcerea huliganului*, ed. cit., 2003, p. 304.

³⁶ Termenul este explicat de Norman Manea în *Întoarcerea huliganului*, ed. cit, p. 270-271.

³⁷ Norman Manea, *Întoarcerea huliganului*, ed. cit., p. 24.

³⁸ Emmanuel Levinas, *Altfel decât a fi sau dincolo de esență*, Editura Humanitas, București, 2006, p. 5-16.

siguranță fizică, îi induce în același timp și o insignifianță socială, transformând existența sa într-o căutare a semnificației care coincide cu o căutare a sinelui. Iar dacă semnificația există, ea trebuie inevitabil legată de ceva; nu de prezentul incert și suspendat, în care exilatul se simte o umbră, ci de trecut, asupra căruia își întoarce privirea această umbră. În raport cu prezentul imprevizibil, trecutul devine pentru Norman Manea un teritoriu sigur, o imagine a vechilor arme și talismane care pot fi reînviată ficțional în favoarea propriei vindecări. Scriitorul exilat devine un pendul între trecut și prezent, între două centre exilice.

Bibliografie

Opera

- MANEA, Norman, *Casa melcului (Dialoguri)*, Editura Hasefer, București, 1999.
- MANEA, Norman, *Curierul de Est. Dialog cu Eduard Kanterian*, Editura Polirom, Iași, 2010.
- MANEA, Norman, *Despre clovni: Dictatorul și Artistul*, Ediția a II-a, revăzută, Editura Polirom, Iași, 2005.
- MANEA, Norman, *Întoarcerea huliganului*, Editura Polirom, Iași, 2003.
- MANEA, Norman, *Laptele negru*, Editura Hasefer, București, 2010.
- MANEA, Norman, *Pe contur*, Editura Cartea Românească, 1984.
- MANEA, Norman, *Plicuri și portrete*, Editura Polirom, Iași, 2004.
- MANEA, Norman, *Sertarele exilului. Dialog cu Leon Volovici*, Editura Polirom, Iași, 2008.
- MANEA, Norman, *Textul nomad (Casa melcului, II) interviuri*, Editura Hasefer, București, 2006.

Interviuri

- MANEA, Norman, „Identitate și entitate”, interviu acordat Rodicăi Binder, în Norman Manea, *Textul nomad (Casa melcului, II: interviuri)*, Editura Hasefer, București, 2006, p. 247-248.
- MANEA, Norman, „Întoarcerea huliganului”, interviu acordat Emiliei Drogoreanu, în *Observator Cultural*, nr. 234/ 2004.
- MANEA, Norman, „Norman Manea: scriitorul – acea dreaptă conștiință în care semenii săi să poată crede”, interviu acordat lui Gheorghe Grigurcu, în *Familia*, decembrie 1981; republicat în *On Clowns*, Grove Press, New York, 1992, *Despre clovni*, Polirom, 1997, p. 254-263.

Exegeză critică și teoretică

- ACIMAN, André, *False papers*, Ferrar. Straus. Giroux, New York, 2000.
- BOURDIEU, Pierre, *Limba și putere simbolică*, Editura Art, 2012.
- CĂLINESCU, Matei, *A citi, a reciti. Către o poetică a (re)lecturii*, Editura Polirom, 2007.
- CĂLINESCU, Matei, *Reflecții despre Întoarcerea huliganului*, la adresa <http://atelier.liternet.ro/articol/4126/Matei-Calinescu/Reflectii-despre-Intoarcerea-huliganului.html>.
- HOFFMAN, Eva, „Afterword”, în Alvin H. Rosenfeld, *The Writer Uprooted. Contemporary Jewish Exile Literature*, Indiana University Press, 2008, p. 234-247.
- JERZAK, Katarzyna, „Exile as Life after Death in the Writings of Henryk Grzberg and Norman Manea”, în Alvin H. Rosenfeld, op. cit., p. 75-92.

- Cristian Ciocan, Miruna Tătaru-Cazaban, Bogdan Tătaru-Cazaban, „Notă asupra traducerii”, în Emmanuel Levinas, *Altfel decât a fi sau dincolo de esență*, Editura Humanitas, București, 2006, p. 5-16.
- LEVINAS, Emmanuel, *Altfel decât a fi sau dincolo de esență*, Editura Humanitas, București, 2006.
- LEWANDOWSKI, Joseph D., „Modernity and Its Vicissitudes”, în *Cultural Critique*, nr.29, Winter 1994 – 1995, p. 139-162.
- MARTIN, Mircea, „Bourdieu, un sociolog al nuanțelor”, Prefață la Ediția a II-a, în Pierre Bourdieu, *Regulile artei*, Editura Grupul Editorial Art, București, 2007, p. 5-15.
- MIŁOŚZ, Czesław, „Notes on Exile”, în Marc Robinson, *Altogether Elsewhere*, Faber & Faber, 1994, p. 36-40.
- SULEIMAN, Susan Rubin, „Writing and Internal Exile in Eastern Europe: The example of Imre Kertész”, în *The Exile and Return of Writers from East-Central Europe. A Compendium*, Edited by John Neubauer and Barbála Zsuzanna Török, Walter de Gruyter. Berlin. New York, 2009, p. 368-370.
- TEMPLE, Caroline, „Strategie identitară în psihologia interculturală: aspecte teoretice și metodologice”, în *Psihologia socială. Buletinul Laboratorului „Psihologia câmpului social”*, Universitatea „Al. I. Cuza”, Iași, Nr. 16/ 2005, număr tematic: Identitatea socială, p. 39-56.
- VAPNYAR, Lara, „The Writer as a Tour Guide”, în Alvin H. Rosenfeld, op. cit., p. 92-110.
- VOLKOVA, Bronislava, „Exile. Inside and Out”, în Alvin H. Rosenfeld, op. cit., p. 161-177.
- WORTSMAN, Peter, „The Displaced Person’s Guide to Nowhere” (Introduction), în Adelbert von Chamisso, *Peter Schlemiel. The Man Who Sold His Shadow*, Fromm International Publishing Corporation, New York, 1993, p. XIV- XV.